

УДК 94(477):355.40«155/162»
DOI 10.69550/3041-1467.8.348612

Степан КОБУТА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і методики викладання історії факультету історії, політології і міжнародних відносин, Карпатський національний університет імені В. Стефаника, вул. Т. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, індекс 76000 (stepan.kobuta@cnu.edu.ua)

ORCID: 0000-0002-9210-3319

Stepan KOBUTA

PhD (History), Associate Professor of the Department of History of Ukraine and Educational Methodology of the Faculty of History, Politology and International Relations, of the Vasyl Stefanyk Carpathian National University, 57 T. Shevchenko Street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76000 (stepan.kobuta@cnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Кобута, С. (2025). Військова розвідка українських козаків (середина XVI – перша чверть XVII століття). *Axis Europae*, 8, 6–17. doi: 10.69550/3041-1467.8.348612

Bibliographic Description of the Article: Kobuta, S. (2025). Viiskova rozvidka ukrainsskykh kozakiv (seredyna XVI – persha chvert XVII stolittia) [Military intelligence of the ukrainian cossacks (mid-16th – first quarter of the 17th century)]. *Axis Europae*, 8, 6–17. doi: 10.69550/3041-1467.8.348612 [in Ukrainian].

**ВІЙСЬКОВА РОЗВІДКА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ
(СЕРЕДИНА XVI – ПЕРША ЧВЕРТЬ XVII СТОЛІТТЯ)**

Анотація. *Мета дослідження* – узагальнення сучасних підходів до висвітлення питання розвитку та специфіки розвідувальної діяльності українського козацтва у другій половині XVI – першій чверті XVII ст. *Методологія дослідження* базується на застосуванні принципу історизму, з використанням проблемно-хронологічного та порівняльного методів історичного аналізу й синтезу, синхронного та діахронного підходів. *Наукова новизна статті* полягає у спробі узагальнення наявних наукових підходів та оцінок щодо видів та особливостей розвідувальної діяльності козаків, визначенні етапів формування повноцінної військової розвідки Війська Запорозького. *Висновки.* Розвідувальна діяльність українського козацтва була логічною та важливою складовою військового мистецтва українських козаків. Елементи розвідки проявилися ще на етапі виникнення козацьких товариств на просторах Дикого Поля. Вони мали своє відображення у процесах виявлення, спостереження та аналізу ситуації, використання козацьких навиків та знань для забезпечення в ролі провідників переходів шляхетських військових загонів на пограниччі і в степу. З процесом виникнення Запорозької Січі та розвитком господарської діяльності постала потреба організації дозорної та сторожової служби, щоб унеможливити несподівану появу воєнної загрози із татарської та турецької територій. Паралельно йшов процес розширення розвідувальних дій козацького товариства, спрямований на

вивчення та аналіз військово-політичної та економічної ситуації на суміжних землях. Уже наприкінці XVI ст. у складі військового проводу Січі виділяється ряд старшин – курінні, полковники, січові осавул, товмач, писар, котрі визначали характер та напрями проведення тактичної розвідки. Зростання активності походів задля «козацького хліба» ґрунтувалася на удосконаленні методів збору та обробки інформації, залученні у якості агентів широкого кола дійових осіб, котрі забезпечували потрібні відомості. Трансформація козацтва у станову військово-політичну структуру, із власною стратегією відносин із керівництвом Речі Посполитої та суміжними державами вивела функції розвідки на вищий організаційний щабель, сприяючи формування певної розвідувальної системи. Вона ще не мала чіткої структури, але за напрямами уже поділялася на військову, дипломатичну (зовнішньополітичну) та контррозвідувальну. Вершиною цього етапу розвитку вважають період керівництва козацького гетьмана Петра Сагайдачного. Саме за нього розвідка перетворилася на обов'язковий і дієвий механізм збору, узагальнення та використання різнопланової інформації для забезпечення успішності морських та сухопутних військових походів козаків проти Криму та Османської імперії, на Московію та Молдавію, на ефективний чинник впливу на позицію влади Речі Посполитої.

Ключові слова: дозорна служба, військо козацьке, Запорозька Січ, розвідка, Річ Посполита, П. Сагайдачний, українське козацтво.

MILITARY INTELLIGENCE OF THE UKRAINIAN COSSACKS (MID-16TH – FIRST QUARTER OF THE 17TH CENTURY)

Abstract. *The purpose of the research* is to sum up fresh approaches to highlighting the development and peculiarities of the intelligence services of the Ukrainian Cossacks in the period from the second half of the 16th century to the first quarter of the 17th century. **The methodology of the research** is based on the principles of historicism along with the problem chronological and comparative methods of historical analysis and synthesis as well as synchronous and diachronic approaches. **The scientific novelty of the article** consist in the attempt to compare and combine existing scientific approaches to the analysis and assessment of different kinds of the Ukrainian Cossacks intelligence activities and their peculiarities, and to single out the stages of the Zaporozhian Army full-fledged military intelligence formation. **Conclusions.** The intelligence activity was a very important and logical part of the Ukrainian Cossacks military art. Its elements can be traced back to the stage of the Cossack settlements emergence in the vastness of the Dyke Pole (Wild Fields). Those elements were present in the processes of detection, observation, and analysis of different situations, the use of Cossack skills and knowledge to guarantee safe passages for the nobles military units in the border regions and in the steppe. Along with the establishment of the Zaporozhian Sich and its economic activity development there arose the need for the sentry and guard services capable of thwarting unexpected military threat from the Tatar and Turkish territories. At the same time, Cossacks worked on the development of their intelligence activities aimed at studying and analyzing the military political and economic situation in the neighboring lands. By the end of the 16th century, the Sich military leadership established its strict military hierarchy with a number of key senior positions – kurinnyi (a leader of a largest military unit), polkovnyk (colonel), osavul (yesaul), tovmach (military interpreter), and pysar (scribe) – and people holding these positions were in charge of determining the nature

and directions of tactical intelligence. The rise of the military Cossack activity was closely intertwined with the successful implementations of the methods of collecting and processing data, and that involved a wide range of agents, who provided the necessary information. The transformation of the Cossack stratum into a peculiar military and political structure with its own strategy in relations with the Polish-Lithuanian Commonwealth leadership and neighboring states brought about the need for a higher organizational level of intelligence, contributing to the formation of a certain intelligence system. This system did not have a clear structure yet, but it was already divided into military intelligence, diplomatic (foreign policy) intelligence and counterintelligence. The system was thought to have reached its development peak under the leadership of the Cossack Hetman Petro Sahaidachny. It was during under his command that intelligence became a mandatory and effective mechanism of collecting, analysing, and using of information that translated into successful Cossacks sea and land military campaigns against the Crimean leadership and the Ottoman Empire, the Muscovy state, and Moldavia, as well as an effective tool of influence on the position of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Key words: *bekety (sentry and guard posts), military intelligence, patrol service, Cossack army, the Zaporozhian Sich, the Polish and Lithuanian Commonwealth, P. Sahaidachny, Ukrainian Cossacks, «figure».*

Постановка проблеми. Розвідувальна діяльність є важливою складовою військового мистецтва, дієвим інструментом надання політичному та військовому керівництву країни широкого масиву інформації для розробки і прийняття оптимальних командних рішень. В умовах сучасної російсько-української війни розвідувальна служба української держави забезпечує надходження різноманітної інформації, що слугує для воєнного командування підставою для ухвалення планів ведення бойових дій військ. В контексті функціонального призначення розвідки як служби виявлення, збору та аналізу важливих відомостей воєнно-політичного характеру актуальним залишається тяглість традицій та напрацьований століттями поколіннями українців досвід розвідувальної діяльності. Наша увага привернута до періоду формування розвідувальної служби українського козацтва, що стала дієвим чинником розвитку їхнього воєнного мистецтва, серйозно змінила підходи та форми воєнної практики в означений період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема функціонування козацької розвідки тривалий час була складовою загального наукового дослідження феномену українського козацтва. Окремі її аспекти відображені у працях видатних українських істориків М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Яворницького, відомих дослідників радянської доби В. Голобуцького, та О. Апанович. Остання у своїй праці обґрунтувала висновок, що на рубежі кінця XVI – початку XVII століть запорозьке козацтво вибудувало постійну військову охоронно-захисну та розвідувально-сторожову систему оборони низових кордонів України (Апанович, с.26).

В умовах незалежної України зросла увага дослідників до історії військового мистецтва українського козацтва загалом (Брехуненко, 2011; Гуржій, Корнієнко, 2002; Леп'яко, 1996; Мицик, Плохій, Стороженко, 1990; Сас, 2011; Сергійчук, 1991; Чухліб, 2005) та окремих аспектів розвідувальної діяльності козацтва зокрема (Ліщук, 2011; Сідак, Смолій, 1994; Степанков, 2008; Уривалкін, 2007; Яриши, Бернадський, 2023). Важливими для загального розуміння історії розвідувальної роботи в козацькому війську є спеціальні дослідження вітчизняних авторських колективів (Нариси з історії

розвідки суб'єктів державотворення на теренах України, 2011; Смолій, Котляр, Степанков, 2017). Цікавим є історіографічний аспект візії польських дослідників на питання зародження та розвитку козацтва на південноукраїнських пограничних землях (Стецик, Галів, 2025). Науково-популярний погляд на козацьку розвідку та специфіку її діяльності відображено у таких працях (Каляндрук, 2006; Каляндрук, 2007; Скрипник, 2020), розміщено на офіційних сайтах Головного управління розвідки України та Служби зовнішньої розвідки України.

Мета дослідження – узагальнення наявних наукових підходів до висвітлення питання розвитку та специфіки розвідувальної діяльності українського козацтва у другій половині XVI – першій чверті XVII ст., тобто на етапі становлення її як впорядкованої форми військової розвідки в умовах бездержавності українського народу.

Виклад основного матеріалу. Витоки розвідувальної діяльності козаків сягають ще початку XVI ст., коли в порубіжних місцевостях Дикого Поля формувалися козацькі ватаги для здійснення воєнної та господарської діяльності. Життя в степу вимагало уваги до навколишнього середовища, різних навиків виживання, уміння орієнтуватися на незнайомій місцевості. Перебуваючи на відкритих степових просторах козаки у будь-який момент мали бути готовими до ворожої атаки, особливо з боку схожих за стилем життя татарських супротивників. Це диктувало потребу для степового мешканця постійної військової підготовки, уміння діяти в рамках колективного та індивідуального бою, готовності до виконання завдань розвідувального характеру. Від спритності та навичок кожного козака при відбитті ворожих нападів залежало їхнє життя та цілісність козацького колективу.

На рівень військової підготовки козаків впливали географічні та фізичні умови степу. Козаки-здобичники, що займалися мисливським промыслом, виробляли навички тривалого спостереження, маскування, безшумного переміщення, влучної стрільби чи завдання ударів холодною зброєю. Полювання на диких звірів виробляло вміння бути непомітним, приймати швидкі рішення, розраховувати швидкість об'єкту полювання із моментом нанесення удару чи здійснення пострілу.

Козаки як знавці степу нерідко використовувалися тогочасними прикордонними старостами для спорядження військових походів проти татар в якості провідників та розвідників. Їхня участь стала загальноприйнятною і від їхніх дій в значній мірі залежав успіх подібних експедицій. Завдяки енергійним зусиллям черкаського старости Є. Дашкевича козацтво перетворилося на дієвий військовий елемент, якому були притаманні організованість, дисциплінованість, належні воєнні навички і готовність до постійної боротьби проти зовнішніх ворогів. Саме ці якості були використані у середині 1550-х років князем Д.Вишневецьким (Байдою) для створення постійного осередку низових козаків нижче дніпровським порогів.

Організаційне оформлення та розвиток Запорозької Січі на острові Томаківка з 1570-х років перетворило її на військово-політичний осередок козаків і територіальний центр козацького середовища на просторах Українського степу (Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності, с. 138). Військова організація Січі стала своєрідним «щитом» українського порубіжжя Речі Посполитої від постійних грабіжницьких нападів сусідніх татарських загонів Кримського ханства та вторгнень військ Османської імперії. Для захисту освоєваних запорожцями степових просторів – Вольностей Війська Запорозького, актуальним залишалося питання превентивного виявлення та попередження військової загрози з боку небезпечних сусідів. Д. Яворницький означив

це так: «запорозькі козаки звичайно вживали різних заходів для охорони своїх кордонів, а отже й своєї власної свободи від вторгнення страшних ворогів» (Яворницький, 1990, с. 234). На перший план виходила необхідна функція будь-якого війська – захист від несподіваного нападу. Умовою її реалізації стала організація стаціонарних дозорів, тобто груп виявлення і попередження потенційної загрози.

Створення дозорної служби на постійній основі визначило потребу формування спеціальних загонів, на які покладалися відповідні завдання. Д.Яворницький визначив такі засоби дозорної служби як бакети, радути (редути), фігури і могили. У працях сучасних дослідників є певні відмінності в тлумаченні понять бакети і радути. Під бакетами (пикетами) ними розуміють козацькі кінні роз'їзди (3–10) осіб (Яворницький, 1990, с. 234; Степанков, 2008, с. 45) або ж стаціонарні спостережні пункти, де розміщувалися козаки-спостерігачі (Скрипник, 2020, с. 122–123). Вони виставлялися (розміщувалися) біля переправ через річки, на шляхах, що традиційно використовувалися для пересувань військовими загонами чи торговими валками, на потенційно небезпечних ділянках кордону.

Радутами (за Д. Яворницьким) називали земляні укріплення із стаціонарними будівлями для людей і місцем для коней в місцях спостереження, придатних за необхідності для ведення оборони, та оснащених засобами повідомлення про небезпеку. Це були своєрідні опорні пункти, де розміщувалося до 50 козаків. «Могили» – це тимчасові або постійні спостережні пункти для 2-3 козаків, встановлені на численних могилах-курганах або ж штучно насипаних земляних підвищеннях для кращого огляду і подачі сигналів попередження в основному у світловий спосіб за допомогою запалення вогню. Як зазначав Д.Яворницький, мінімальні земляні укріплені (шанці) козаки споруджували на насипних могилах, натомість на курганах їх не використовували з етичних міркувань. На більшості спостережних пунктів встановлювали засоби подачі сигналів. Найпростіші спостережні пункти мали назву «гляди» або маяки. На підвищеннях чи курганах встановлювалася проста дерев'яна конструкції вежі, де почергово розміщувалися дозорні. У випадку небезпеки подавали сигнал вогнем чи посильним (Скрипник, 2020, с. 123).

Складнішим сигнальними конструкціями були «фігури», які споруджували на стаціонарних постах – бакетах. Фігури – це ряд скріплених в особливий спосіб дерев'яних бочок, обмазаних і наповнених смолою та відповідним механізмом швидкого підпалювання для подачі світлового сигналу (полум'я або дим). Детальний опис спорудження і використання фігур більшість сучасних авторів запозичила із праць Д. Яворницького та О. Апанович. Окрім вогню і диму на бакетах використовувався і звуковий сигнал – постріл з гармати. Козаками була розроблена і таємна традиція: у разі загрози на курган чи могилу задля попередження чи подачі сигналу про небезпеку піднімався один козак, а не гуртом, що давало можливість розпізнати дії супротивників, які прагнули видертись групою.

Окрім стаціонарних постів використовувалися також невеликі козацькі кінні загоны, що проводили розвідувально-диверсійні заходи, готові були не тільки виявляти, але й за потреби здійснювати швидкі атаки із захопленням полонених – «язиків», для отримання від них відповідної інформації. У 1575 р. завдяки діям козацьких передових дозорних загонів було виявлено наближення великого татарського війська. Швидкими діями козаки розбили передові розвідувальні загоны татар, захопили бранців і повідомили про небезпеку вторгнення вищому керівництву (Нариси воєнно-політичної історії, 2014, с. 48).

Забезпечували несення дозорної служби січові козаки почергово із різних куренів. Їх очолювали «польові отамани», добре підготовлені для розвідувальної роботи козаки, що досконало знали місцевість ведення спостереження, вміли орієнтуватися на місцевості, володіли мовою супротивника, його військовими та побутовим звичками (Степанков, 2008, с. 47)

Основні дозорні та сторожові прийоми формувалися ще наприкінці XVI ст., але набули певної цілісності у відповідну дозорну-сторожову систему оборони значно пізніше. Для здійснення прикордонних спостережень потрібні були значні людські ресурси, які б систематично виконували покладені функції. У 1570-х численність січовиків складала декілька тисяч, у бойові походи, як наприклад, у 1575 р. на Іслам-Кермен, гетьман запорожців Б. Ружинський зібрав 3 тисячі війська. У виступі козаків на «волесть» під проводом К. Косинського у 1591 р. кількість козацького війська загалом досягла 5 тисяч (Брехуненко, 2011, с. 162). Тож у ту пору ще не йшлося про розгалужену прикордонну охоронну систему, що потребувала достатньої кількості охоронців кордону.

Військо Запорозьке як мілітарна структура формувала не тільки дозорно-сторожову службу попередження військових нападів, але й відповідну розвідувальну систему, спрямовану на виявлення, визначення і запобігання воєнних загроз. Управлінська організація Січі передбачала ряд військових посад, у функції яких входили питання військової розвідки. Д. Яворницький зазначав, що до таких старшин відносилися військовий осавул та товмач. У переліку численних завдань військових осавулів були й такі: забезпечення охорони усіх, хто з дозволу козаків мандрував територією запорозьких вольностей; захист інтересів січового товариства на прикордонних лініях; організація розвідки за неприятелем (їхав попереду руху війська). Також у його функції входили обов'язки проведення дізнання (слідчих дій), що було елементом контррозвідувальної діяльності (Яворницький, 1990, с. 142).

Військовий товмач на Січі виконував функції офіційного перекладача. Він повинен був володіти мовами народів, що проживали на суміжних з козацькими землях: польською, татарською, турецькою, молдавською. Крім того потребувалися знання мов інших народів, представники яких прибували на Січ як посланці чи гості. У цих випадках обов'язок товмача та його помічників полягав у потребі супроводу таких візитерів, перекладі офіційних листів і документів, видачі відповідних посвідок з правом переїзду через козацькі простори. Як знавця мов та звичаїв товмача чи його підручних відряджали для розвідки для збору інформації на кордони або ж навіть у ворожі табори чи країни (Яворницький, 1990, с. 146). Тож саме осавул та товмач безпосередньо відповідали за планування й організацію розвідувальних заходів, визначення кола військових посадовців – полковників, курінних, десятників, яким доручалася реалізація таємних розвідувальних завдань. Загальним керівництвом розвідувальною діяльністю і постановкою завдань відало керівництво Січі – старший або ж гетьман (про дискусійну назву керівника козацького війська в означений період писав В. Брехуненко (Брехуненко, 2011, с. 203–211), пізніше кошовий отаман, а також військовий писар.

Зовнішня військова розвідка у Війську Запорозькому здійснювалася в інтересах успішного ведення бойових дій як при захисті територій, так і забезпечення походів суходолом та водою. В ході бойових походів і військових сутичок функції тактичної розвідки забезпечували командири відповідних команд і загонів сотенного та полкового

рівня. Від розвідувальних дій середньої старшинської ланки у значній мірі залежала злагодженість загального військового плану, успішних бойових дій на суші та воді.

Під час воєнного переходу низові отамани виряджали невеликі кінні роз'їзди, які рухалися на відстані 1–1,5 кілометра від основних сил, обстежуючи напрям руху та виявляючи потенційні ворожі пастки і засади (Уривалкін, 2007, с. 30). Характерний опис цієї бойової охорони подав Г. Боплан: «Найкращі вершники їдуть біля возів і варту ж відправляють на чверть милі вперед і назад, і на таку саму віддаль по боках, аби виявити татар. А як забачать ворога, подають сигнал, і тоді табір зупиняється» (Боплан, 1990, с. 62). Під час відпочинку або ночівлі виставлялися охоронні пости, котрі не тільки вартували сплячих товаришів, але й здійснювали спостереження за прилеглою місцевістю.

Важливе роль відігравали рухомі бойові загони, у завдання яких входили не тільки розвідувальні, але й диверсійні функції. При розгромі супротивника козаки прагнули захопити полонених, яких за звичною лексикою розвідки називають «язиками». При цьому полювали не стільки на рядових воїнів, як на офіцерів чи знатних осіб. У такому випадку рівень інформації був набагато значиміший та якісніший, а самих полонених часто в якості цінного «подарунку» доставляли у стан своїх союзників. Зокрема, у 1594 р. козацькі послы Федорович і Ничипора передали австрійському імператору Рудольфу II знатного турецького вельможу, захопленого під час походу. Подібний вчинок зробив у 1620 р. керівник козацького посольства до московського царя П. Одинець, від імені війська передавши московській стороні татарських бранців (Уривалкін, 2007, с. 31). Так формувалися елементи зовнішньополітичної розвідки, де козацька сторона набувала певної політичної суб'єктності.

Більшість дослідників сходяться на думці, що наприкінці XVI – першій чверті XVII ст. розвідувальна структура козацтва ще не набула чітких організаційних форм. Завдання здобуття та аналізу інформації виконували найбільш підготовлені, досвідчені козаки, котрі формували певне коло (агентуру) своїх інформаторів. Здійснення функціональних обов'язків у справі розвідки військовою старшиною (осавулами, писарями, товмачами), командирами полків і сотень за посадами поступово визначало потребу виокремлення розвідувального складника у Війську Запорозькому.

Козацькі повстання 1590-х років показали, що у протистоянні із військово-адміністративною владою Речі Посполитої у козаків існував брак інформації про сили і плани шляхетських загонів, керівників коронного війська. Ініціатива розвідувальної роботи виходила від окремих осіб чи козацьких очільників. У багатьох працях, присвячених С. Наливайку, наголошується на його рисах обережності та обмеженості в розголошенні своїх військових планів навіть найближчому оточенню. Як позитивний факт подається самостійна розвідка С. Наливайком ситуації у містечках, зокрема Олиці на Поділлі, котрі планували захопити повстанці. Взяття практично без бою Гусятина, вказувало на продуманий і добре реалізований план козацького провідника що передувала його захопленню повстанцями (Степанков, 2008, с. 48–50). Але системної розвідувальної роботи на «волості» козаки на той час не вели.

Головні завдання козацької розвідки традиційно спрямовувалися на отримання інформації переважно військового характеру про сили і наміри ворожих дій з боку турків і татар. Початок XVII ст. увійшов в історію козацької військової слави як «доба героїчних походів». Багато з них здійснювалися водою, із виходом козацького флоту в акваторію Чорного моря. Цим походам передувала попередня розвідка, котру можна означити як оперативну. Відомості отримувалися з різних джерел: полонені турки і

татари, торговці із купецьких караванів, які перетинали козацькі землі, втікачі з неволі, або ж звільнені внаслідок козацьких наскоків бранці з галер чи приморських міст. Отримавши від них докладну інформацію, вироблявся детальний план морського походу на турецькі чорноморські узбережжя. Пріоритетного значення надавалось з'ясуванню шляху до об'єкта походу, географічному розташуванню, системі укріплень, чисельності й озброєнню залоги гарнізонів (Сергійчук, 1991, с. 85). Самі атаки мали здебільшого несподіваний для турецької сторони ефект, і більшість таких ударів приносила козакам перемогу і військову здобич.

Накопичений військовий досвід та кількісне зростання козацького війська дало змогу на початку XVII ст. ефективно використовувати один із складних прийомів військової розвідки – «розвідку боєм». У той час це могли бути локальні сутички-поєдинки індивідуального чи групового характеру, що провадилися перед основними військами супротивників, розташованих один напроти одного у бойовій лінії, або ж дії доволі значних козацьких сил, спрямовані на дезорганізацію військ супротивника на контрольованій ним території.

Приклад першого варіанту, локального розвідувального бою під час походу козацького загону у складі польського війська на Московію у 1610 р., подав П. Сас. Викликавши на герць московитів під час облоги одного із тамтешніх містечок, козацькі вершники імітували відступ, заманили московську кавалерію у розташування своїх головних сил, обумовивши поразку нападників (Сас, 2010, с. 237). Козаки здійснювали герці не тільки з метою демонстрації лицарської доблесті, але й щоб з'ясувати моральний стан супротивника, підбити його втратити самоконтроль, піддатися на прояви гніву, ненависті чи бажання поквитатися. Це були по суті провокації психологічного впливу, змушували ворога нервувати, піддаватися на очікувані і заздалегідь програвні для нього дії.

У ході Хотинської війни козацькі гетьмани активно використовували розвідку боєм як для розвідувальних цілей, так і розпорошення сили турецьких військ. Частина козацьких загонів за дорученням Я. Бородавки з боєм пройшла територією Молдавії, змусивши місцеве населення втікати, і таким чином обумовила перехід турецької армії розореними територіями. Окремі козацькі загони дійшли до Прута, не даючи військам кримського хана з'єднатися з основними силами султана. Відволікаю на себе значну частину військ, ціною життя, козацький підрозділ дав можливість польській армії і козацькому війську гетьмана П. Сагайдачного випередити турецькі сили і зайняти зручніші для оборони позиції під Хотиним (Степанков, 2008, с. 56–57).

Особливої слави набули походи запорожців під керівництвом гетьмана П. Сагайдачного. Цей талановитий полководець і політик усвідомив силу та значення козацтва не тільки як військової, але й суспільної сили українського народу. Реорганізувавши козацьке військо, перетворив його на боєздатну і дисципліновану армію, здатну виконувати складні завдання стратегічного характеру. Його морські виправи 1614 – 1616 рр., похід на Москву 1618 р. і Хотинська війна 1621 р. засвідчили військовий талант гетьмана, опертий на дипломатичні якості та цілі. Саме в часи П. Сагайдачного зросла роль і значення розвідувальної діяльності не тільки військового, але й дипломатичного характеру.

Проводивши похід на Москву у 1618 р. П. Сагайдачний застосував нову воєнну тактику, відмінну від тогочасної практики ведення воєн. Уникаючи затяжної облоги фортець, він прагнув нав'язати супротивнику швидкий бій, здійснював несподівані удари, перекривав обложеним шляхи постачання, чим змушував помилятися і

отримувати поразку. Широко застосовував розвідувально-диверсійні заходи, що наводили паніку у тилах московитів і вводили їх в оману. Зосереджував основні козацькі сили на головному напрямку стратегічного удару, використовував фактор раптовості та рішучості дій. Завдяки гетьману військова розвідка козаків досягала високого рівня розвитку, а її представники забезпечували командування важливою інформацією.

Висновки. Розвідувальна діяльність українського козацтва була логічною та важливою складовою військового мистецтва українських козаків. Елементи розвідки проявилися ще на етапі виникнення козацьких товариств на просторах Дикого Поля. Вони мали своє відображення у процесах виявлення, спостереження та аналізу ситуації, використання козацьких навиків та знань для забезпечення в ролі провідників переходів шляхетських військових загонів на пограниччі та в степу. З процесом виникнення Запорозької Січі та розвитком господарської діяльності постала потреба організації дозорної та сторожової служби, щоб унеможливити несподівану появу воєнної загрози із татарської та турецької територій. Паралельно йшов процес розширення розвідувальних дій козацького товариства, спрямований на вивчення та аналіз військово-політичної та економічної ситуації на суміжних землях. Уже наприкінці XVI ст. у складі військового проводу Січі виділяється ряд старшин – курінні, полковники, січові осавул, товмач, писар, котрі визначали характер та напрями проведення тактичної розвідки. Зростання активності походів задля «козацького хліба» ґрунтувалася на удосконаленні методів збору та обробки інформації, залученні у якості агентів широкого кола дійових осіб, котрі забезпечували потрібні відомості. Трансформація козацтва у стану військово-політичну структуру, із власною стратегією відносин із керівництвом Речі Посполитої та суміжними державами вивела функції розвідки на вищий організаційний щабель, сприяючи формуванню певної розвідувальної системи. Вона ще не мала чіткої структури, але за напрямками уже поділялася на військову, дипломатичну (зовнішньополітичну) та контррозвідувальну. Вершиною цього етапу розвитку вважають період керівництва козацького гетьмана Петра Сагайдачного. Саме за нього розвідка перетворилася на обов'язковий і дієвий механізм збору, узагальнення та використання різнопланової інформації для забезпечення успішності морських та сухопутних військових походів козаків проти Криму та Османської імперії, на Московію та Молдавію, на ефективний чинник впливу на позицію влади Речі Посполитої.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Апанович, О. (1969). *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* Київ: Наукова думка.
- Боплан, Г.-Л. (1990). *Опис України*. Пер. з фр. Київ: Наукова думка.
- Брехуненко, В. (2011). *Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст.* Київ.
- Брехуненко, В. (2013). «Дивна то і несказання мужність...». *Козаки у Хотинській війні 1621 р.* Київ: Темпора.
- Гуржій, О., Корнієнко, В. (2002). *Воєнне мистецтво Петра Сагайдачного*. Київ: Інститут історії НАН України, Український інститут воєнної історії.
- Каляндрук, Т. (2006). *Загадки козацьких характерників*. Львів: Піраміда.
- Каляндрук, Т. (2007). *Тасмниці бойових мистецтв України*. Львів: Піраміда.
- Леп'яко, С. (1996). *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*. Чернівці.

Лішук, Д. С. (2011). *Нариси з історії розвідки і контррозвідки Війська Запорозького (кінець XVI – перша чверть XVII ст.)*. Чернівці: Прут.

Мицик, Ю., Плохій, С., Стороженко, І. (1990). *Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьке козацтво*. Дніпропетровськ: Промінь.

Нариси воєнно-політичної історії України. (2014). / Автори: Атаманенко В., Близняк М., Веденєєв Д. та ін. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія».

Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України. (2011). Під ред. П.Д.Морозова. Київ.

Сас, П. (2010). *Запорозжці у Польсько-Московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.)*. Біла Церква: ПП Пшонківський.

Сас, П. (2011). *Хотинська війна 1621 р.* Київ: Інститут історії України НАН України.

Сергійчук, В.І. (1991). *Іменем Війська: українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття*. Київ: Україна.

Сідак, В., Степанков, В. (1994). *З історії української розвідки і контррозвідки: Нариси*. К.: Ін-т СБ України.

Скрипник, О. В. (2020). *Українська розвідка. Прадавні часи*. Київ.

Смолій, В. А., Котляр, М. Ф., Степанков, В. С. (2017). *Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення: У 5-и т. Т. 1: Спецслужби України у IX – середині XVII ст.* Київ: Прометей.

Степанков, В. (2008). *Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.)*. Вид. 3-тє, переробл. та розшир. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006.

Стецик, Ю., Галів, М. (2025). Генеза українського козацтва у візіях польських істориків (кінець XIX – початок XX ст.). *Українські історичні студії*, 18(60), 63–71. DOI: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.7>

Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності. (2024). / НАН України, Ін-т історії України. К.: Академперіодика.

Уривалкін, О.М. (2007). *Таємниці розвідок (діяльність таємних служб на території України)*. Київ: КНТ.

Чухліб, Т. (2005). *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах. 1648–1714 рр. (вид. друге, доопрацьоване)*. Київ: Арістей.

Яворницький, Д. (1990). *Історія запорозьких козаків: У 3-х т. Т. 1*. Київ: Наукова думка.

Ярмиш, О. Н., Бернадський, Б. В. (2023). *«Лицарі плаща й кинджала» (українська історія крізь призму діяльності спецслужб)*. Київ.

REFERENCES

Arapovych, O. (1969). *Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XVIII st.* [Armed Forces of Ukraine in the First Half of the 18th Century]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Beauplan, G.-L. V. (1990). *Opys Ukrainy* [Description of Ukraine]. Per. z fr. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Brekhunenko, V. (2013). «Dyvna to i neskazanna muzhnist...». *Kozaky u Khotynskii viini 1621 r.* [«Strange and unspeakable courage...». Cossacks in the Khotyn War of 1621]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Brekhunenko, V. (2011). *Kozaky na stepovomu kordoni Yevropy: Typolohiia kozatskykh spilnot XVI – pershoi polovyny XVII st.* [Cossacks on the Steppe Border of Europe: Typology of Cossack Communities of the 16th – First Half of the 17th Centuries]. Kyiv. [in Ukrainian].

Chukhlib, T. (2005). *Hetmany i monarkhy. Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh. 1648 – 1714 rr.* [Hetmans and Monarchs. Ukrainian State in International Relations. 1648 – 1714], (vyd. druhe, doopratsovane). Kyiv: Aristei. [in Ukrainian].

Hurzii, O., & Korniienko, V. (2002). *Voienne mystetstvo Petra Sahaidachnoho* [The Military Art of Petro Sahaidachny]. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy, Ukrainskyi instytut voiennoi istorii. [in Ukrainian].

Kaliandruk, T. (2006). *Zahadky kozatskykh kharakternykiv* [Mysteries of Cossack Kharakternyks]. Lviv: Piramida. [in Ukrainian].

Kaliandruk, T. (2007). *Taiemnyi boiovykh mystetstv Ukrainy* [Secrets of the Martial Arts of Ukraine]. Lviv: Piramida. [in Ukrainian].

Lepyavko, S. (1996). *Kozatski viiny kintsia XVI st. v Ukraini* [Cossack wars of the end of the 16th century in Ukraine]. Chernihiv. [in Ukrainian].

Lischuk, D. S. (2011). *Narysy z istorii rozvidky i kontrrozvidky Viiska Zaporozkoho (kinets XVI – persha chvert XVII st.)* [Essays on the history of intelligence and counterintelligence of the Zaporozhian Army (end of the 16th – first quarter of the 17th century)]. Chernivtsi: Prut. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu., Plokhii, S., & Storozhenko, I. (1990). *Yak kozaky voiuvaly: istorychni rozpovidi pro zaporizke kozatstvo* [How the Cossacks fought: historical essays about the Zaporozhian Cossacks]. Dnipropetrovsk: Promin. [in Ukrainian].

Narysy voienno-politychnoi istorii Ukrainy. (2014). [Essays on the military and political history of Ukraine: a textbook]. / Avtory: Atamanenko V., Blyzniak M., Viedienieiev D. ta in. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». [in Ukrainian].

Narysy z istorii rozvidky subiektiv derzhavotvorennia na terenakh Ukrainy. (2011). [Essays on the history of intelligence conducted by the state-building subjects in Ukraine]. Pid red. P.D. Morozova. Kyiv. [in Ukrainian].

Sas, P. (2010). *Zaporozhtsi u Polsko-Moskovskii viini naprykintsi Smuty (1617 – 1618 rr.)* [The Zaporozki Cossacks in the Polish-Muscovite War at the End of the Period of Smuta (Turmoil) (1617 – 1618)]. Bila Tserkva: PP Pshonkivskyi. [in Ukrainian].

Serhiichuk, V. I. (1991). *Imenem Viiska: ukrainske kozatstvo v mizhnarodnykh vidnosynakh XVI – seredyni XVII stolittia* [In the Name of the Army: Ukrainian Cossacks in International Relations of the 16th – Mid-17th Centuries]. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].

Sidak, V., & Stepankov, V. (1994). *Z istorii ukrainskoi rozvidky i kontrrozvidky: Narysy* [From the history of Ukrainian intelligence and counterintelligence: Essays]. K.: In-t SB Ukrainy. [in Ukrainian].

Skrypnyk, O. V. (2020). *Ukrainska rozvidka. Pradavni chasy* [Ukrainian intelligence. Ancient times]. Kyiv. [in Ukrainian].

Smolii, V. A., Kotliar, M. F., & Stepankov, V. S. (2017). *Spetsialni sluzhby Ukrainy vid naidavnishykh chasiv i do sohodennia: U 5-y t. T. 1: Spetssluzhby Ukrainy u IX – seredyni XVII st.* [Special services of Ukraine from ancient times to the present: In 5 volumes. Vol. 1: Special services of Ukraine in the 9th – mid-17th centuries]. Kyiv: Prometei. [in Ukrainian].

Stepankov, V. (2008). *Rozvidka i kontrrozvidka Bohdana Velykoho (1648 – 1657 rr.)* [Intelligence and Counterintelligence of Bogdan the Great (1648 – 1657)]. Vyd. 3-tie, pererobl. ta rozshyr. Kam'ianets-Podilskyi: Medobory-2006. [in Ukrainian].

Stetsyk, Yu., & Haliv M. (2025). Heneza ukrainskoho kozatstva u viziiakh polskykh istorykiv (kinets XIX – pochatok XX st.) [The genesis of Ukrainian Cossacks in the views of Polish historians (late 19th – early 20th century)]. *Ukrainski istorychni studii*, 18(60), 63–71. DOI: <https://doi.org/10.24919/30836158.18/60.7> [in Ukrainian].

Ukraina v tsyvilizatsiinykh potokakh rannoi modernosti. (2024). [Ukraine in the civilizational patterns of early modernity]. / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv: Akadempriodyka. [in Ukrainian].

Uryvalkin, O. M. (2007). *Taiemnyi rozvidok (diialnist taiemnykh sluzhb na terytorii Ukrainy)* [Intelligence Secrets (activities of secret services on the territory of Ukraine)]. Kyiv: KNT. [in Ukrainian].

Yavornytskyi, D. (1990). *Istoriia zaporozkykh kozakiv: U 3-kh t. T. 1* [History of the Zaporozhian Cossacks: In 3 volumes. Vol. 1]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Yarmysh, O. N., & Bernadskyi, B. V. (2023). «*Lytsari plashcha y kyndzhala*» (ukrainska istoriia kriz pryzmu diialnosti spetssluzhb [«Knights of the Cloak and Dagger» (Ukrainian History Through the Lenses of the Activities of Special Services)]. Kyiv. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 22 квітня 2025 р.
Стаття рекомендована до публікації 28.11.2025.*